LIETUVIŠKOJI ENCIKLOPEDIJA

PENKTAS TOMAS

Caxias — Darbininkų Viltis

LEIDĖJAS „SPAUDOS FONDAS“, KAUNE

Chromosomos kilpelių pavidalo branduolio chromafino dalelės. Ląstelei besidalant (mitosis) jos skyla pusiau ir sudaro naujų ląstelių branduolius. Skiriamos paprastos, arba kūno Ch. ir X, arba lytinės Ch. Kiekviena gyvių rūšis turi savo ląstelėse tam tikrą Ch. kiekį. Žmogui paprastų Ch. ir vyrui ir moteriai priskaitoma po 23 poras kiekvienoje ląstelėje. Lytinių Ch. moters ląstelėse randama po 2, vyro — po vieną (paukščiams ir vabzdžiams atvirkščiai), todėl ir apvaisinimui pasiruošę (subrendę) sėkliniai elementai, turi tik po vieną Ch. iš kiekvienos poros,—moteriai visi vienodi (23 Ch.+X), o vyrui nevienodi: pusė spermatozoidų turi lytinę Ch. (23 Ch.+X), o pusė be jos (23 Ch.). Nuo spermatozoidų nevienodumo priklauso ir nevienoda kūdikio lytis (ž. Lyties nulėmimas). Ch. yra visų paveldimų kūno ir dvasios savumų nešiotojos.

Ch. skaičius (augalų sistematikoje) ląstelėse yra dvejopas: po redukcijos dalinimosi ląstelėse Ch. S. kiekvienoje ląstelėje yra dukart mažesnis, nei jis buvo prieš redukcijos dalinimąsi. Kalbama apie haploidinį Ch. skaičių (X stadija): po dviejų kaploidinių ląstelių susiliejimo pasidaro nauja ląstelė, kurios Ch. s. yra dvigubas,

negu jis buvo prieš ląstelių susiliejimą. Kalbame tuomet apie diploidinį Ch. skaičių (2X stadija). Ch. S. haploidinis ir diploidinis pastovus kiekvieno augalo rūšiai, bet gali būti ir nevienodas įvairiausioms augalų grupėms. Pvz. plikasėklių (gymnospermae) Ch. skaičius yra 24 (12), daugybė Lelijiečių (Liliaceae) turi 16 (8) Ch., o kiti iš tos pačios lelijiečių šeimos augalai turi 24 (12) Ch. Kartais tos pačios genties rūšys turi nevienodą Ch. skaičių, pvz. saulašarė apskritalapė (Drosera rotundifolia) turi 20 (10) Ch., saulašarė ilgalapė (Drosera longifolia) turi 40 (20) Ch. Kartais ir porūšis turi nevienodą Ch. S. Haploidinis (X) yra paprastas Ch. S., diploidinis (2X) dvigubas, heteroploidinis yra Ch. skaičius, kuris neatitinka tipo, poliploidinis yra Ch. S., kuris yra didesnis už diploidinį, pvz. 3 (triploidinis) arba 4 (tetraploidinis) kartus arba daugiau didesnis. Augalų Ch. S. sąrašus sudaro Tischler, o atskirų šeimų Ch. tyrinėjo pvz. Avdulov (Gramineae—varpiniai). *K. Rg.*

Handwörterbuch der Naturwissenschaften X; *G. Tischler* Pflanzliche Chromozomenzahlen—Tabulae Biologicae IV; *N. D. Avdulov* Karijo — sistematičeskoje izsliedovanije semeistva zlakov 1931.

Ciberžolė (Curcuma) augalų gentis iš imbiriečių (Zingiberaceae) šeimos. Žolės su mėsingu stiebšakniu, dideliais kotuotais lapais, dažnai į konkorėžį panašiais žiedynais. 42 rūšys atogrąžų Azijos, Afrikos ir Australijos. C. ilgoji (Curcuma longa L.) auginama Kinuose ir Japonijoje, duoda vad. Rhizomą curcumae (C. stiebašaknis) geltonos spalvos. Ji turi savyje krakmolo, eterinio aliejaus ir geltonos dažymo medžiagos kurkuminą, kuri vartoja pyragams, sūriams, lakams ir tepalams dažyti. Be to, iš jos gaminama Anglijoje vartojamas vad. Curry-powder, t. y. aštrūs miltai, dedami į mėsą, valgiui rosa (padažas) ir kitiems valgiams. Curcuma Zedoaria Resc. auginamas Indijoje. Jo stiebašaknis duoda Rhizoma Zedoariae, karčią, į kamforą panašaus skonio. Jis vartojamas likeriams daryti. Kitos C. rūšys duoda kurkumos krakmolo vad. Arrow-zoot. *K. Rg.*

Citrina

Citrinmedis (Citrus) Citronų medis, Citrūnas augalų gentis rūtiečių (Rutaceae) šeimos. Yra apie 8 rūšys ir daugybė atmainų. Medžiai ir krūmai amžinai su žaliuojančiais lapais (rečiau lapai nukrinta žiemos metu). C. tėvynė atogrąžų Azija (Indija, Malajų salynas, Indokinai, Kinai, Australija ir r. Afrika). Viena rūšis rasta Naujojoje Gvinėjoje. Dabar C. auginami ir Viduržemio jūros kraštuose ir šiltnamiuose. Geriausiai C kultūros tinka padausių kraštai, ypač salos ir jūros krantai. Svarbiausios rūšys: 1) C. trilapis (Citrus trifoliata L.), iš Japonijos, atspari rūšis šalčiams, auga ir vid. Europoje. Iš C. trifoliata gaminamas vad. Kiniškasis Neroli aliejus. 2) Citrus nobilis Lour, Mandarinas, krūmas arba nedidelis medis. Tėvynė Indokinai arba Kinai. Dėl skanių vaisių auginamas Zundų salose, Kalifornijoje ir p. Europoje; iš vaisių gaunamas vad. mandarinų aliejus Oleum Mandarinae. 3) C. aurantium L., C. apelsininis, medis, turi daugybę rūšių ir atmainų: subspec. amara Engler, arba Bigaradia Risso, C. karčiavaisis (apelsininis); tėvynė Himalajų šlaitai Indokinuose; lapai vartojami kaip Folia Aurantii arba Folia Citri vulgaris vaistinėse; neprinoke vaisiai vartojami vaistinėse pavadinimu Fructus aurantii immaturi; subrendusių vaisių žievelės išorinis sluoksnis labai aromatiškas, vartojamas vaistinėse pavadinimu Cortex Fructus Aurantii; ypatingos kvepiančios atmainos žiedai (var. neroli) vartojami parfumerijoje; apelsinų vaisiai, be to, vartojami cukrainėse, uogienėms daryti, marmeladams, likeriams (Curaçao) ir t. t., o r. Afrikoje jie vartojami gumos koaguliacijai. Subspec. Bergamia Wight. et Arn. C. bergaminis, bergamotta, šviesiai geltonos spalvos, apyrūgštis vaisius, yra daugybė atmainų; tėvynė — Indija; iš žievelės gaminamas eterinis bergamo aliejus (ž.), kuris vartojamas vaistinėse kaip Oleum Bergamotae. Subspec. Khatta Bonervio, krūmas su apyrūgščiais vaisiais, iš Indijos, be vertės. Subspec. sinensis Gall. C. kiniškasis, apelsinas su saldžiais arba truputį rūgščiais vaisiais; tėvynė nežinoma; Kinuose iš seniausių laikų žinomas medis, vėliau pateko Indijon, Portugalijon ir t. t.; yra daug atmainų: Sanguinea Engler su raudona mėsa ir sultimis, minutissima Risso et Dviet, kuri auginama puoduose; žievelėje yra Oleum Aurantii dulcis, vartojamas parfumerijoje, cukrainėse ir likeriams daryti; kitas aliejus gaminamas iš žiedų; vaisiai yra valgomi, dažnai iš jų gaminamas marmeladas, ypač Anglijoje (vad. jams). Subspec. de-

cumana Thellung, Adomo obelis pr. pompelmouse, saldaus arba rūgštaus skonio; tėvynė Malajų salynas ir Didžiojo vandenyno salos; vaisius valgomas, iš žievelių gaminamas aliejus. Subspec. japonica hook. vaisius valgomas; tėvynė Kinai ir Indokinai, Europoje auginamas tiktai puoduose. 4. C. paprastasis Citrus medica L. Krūmas arba medis (ligi 10 m) iš Indijos (Himalajai), pagal kitus iš Indokinų ir Kinų. Yra eilė porūšių: Subspec. genuina Engler, vaisius saldus arba rūgštus; daug atmainų, pvz., var. lageniformis Roemer Eprog'as, Ethrog'as žyduose tikra Adomo rojaus obelis; auginamas ypač Korfu saloje, bet ir Palestinoje; žydų tautiniame ir religiniame gyvenime turi didelės reikšmės. Var. macrocarpa, Citronatas, vaisius didelis, ligi 3 kg svorio ir labai stora žievele, auginamas Viduržemio jūros kraštuose; neprinokusių žalių vaisių žievelė vartojama cukrainėse kaip citronatas. Subspec. Baioivia Bonavia, vaisiai su plona žievele, duoda Cedro arba Cedrato aliejų. Subspec. Limonum hook., C. citrininis, vaisius su plona žievele, su ataugėle viršūnėje; yra daug atmainų; var. vulgaris Risso. Tėvynė Himalajai; vaisius valgomas, gera priemonė gydyti skorbuto ligai; žievelė vartojama kaip Cortex Fructus Citri vaistinėse arba Cortex Limonis; neprinokusių vaisių žievė duoda Oleum citri; iš lapų, šakų ir nesubrendusių vaisių gaminamas taip pat aliejus. Var. Lumia Engl.; iš vaisių žievelės gaunamas aliejus; var. Limetta Engl. duoda panašų į Bergamotta aliejų vad. Limetta aliejų. Subspec. acida Bonavia, auga atogrąžų kraštuose, vaisius labai mažas, labai rūgštus, bet labai aromatiškas ir sultingas; atogrąžų kraštuose vartojamas vietoje subspec. Limonum; iš jo sulčių gaminamos vad. Limetta sultys (angl. lime juice).

Hegi Flora von Mitteleuropa V; *Risso et Poiteau* Histoire naturelle des orangers 1813; *Tschirch* Handbuch der Pharmakognosie II.

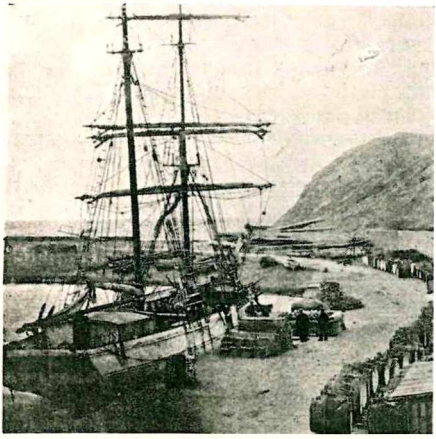

Citrinos paruoštos eksportui Ile Rousse uoste

Čeriukas (Nasturtium) augalų gentis iš kryžmažiedžių (Cruciferae) šeimos. Žolės

Čeriukas miškinis

su plunksnuotai iškarpytais lapais ir nedideliais baltais arba geltonais žiedais ir pailgomis ligi kamuolėlio pavidalo ankštūromis. Yra apie 90 rūšių šiaurės pusrutulio vidutinio klimato zonoje. Lietuvoje auga Č. pelkinis (N. palustre DC), Č. miškinis (N. silvestre R. Br.) ir Č. vandeninis (N. amphibium R. Br.). Č. pelkinis yra kosmopolitinis augalas. Mūsų Č. auga vandenyje arba drėgnose ir pelkėtose vietose. Sėklos išsiplatina per vandenį arba paukščius. Kai kurias Č. rūšis vartoja kaip vaistinius augalus arba salotoms daryti ir tam tikslui auginamos. Dabar vietoje Nasturtium dažniau vadinami Roripa. *K. Rg.*

Česnakas (Allium ž.) augalų gentis (blodustas) iš Lelijiečių (Liliaceae) šeimos iš vienaskilčių (Monocotyledones) klasės. Yra apie 300 rūšių (su atmainomis daugiau) šiaurės vidutinio klimato kraštuose. Augalai svogūniečiai, su siaurais, pailgais arba apvalais ir kartais tuščiaviduriais lapais. Žiedynas yra skėtis stiebų galuose. Žiedai taisyklingi, apyžiedis iš 6 spalvotų lapelių, kuokelių 6, viršutinė mezginė, kuri duoda vaisių — dėžutė. Visos Č. rūšys turi savyje eterinio aliejaus, kuris suteikia augalams Č. kvapą. Č. yra auginami kaip daržovės, pvz., Č. valgomasis (A. Sativum), Č. Poras (C. porrum), Svogūnas valgomasis (C. Cepa) ir kt. Lietuvoje auga Č. meškinis (Allium ursinum) ir Č. laiškinis (Allium oleraceum).

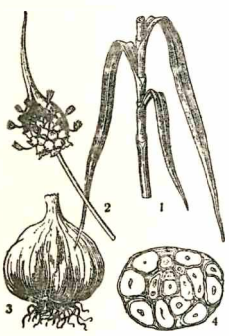

Česnakas

E. Regel Alliorum adhoc eoquitorum monographia 1875. *K. Rg.*